I BÖLMƏ.
İŞĞALDAN AZAD EDİLMİŞ ƏRAZİLƏRDƏ BƏRPA İŞLƏRİ, EKOLOJİ YENİDƏNQURMA

UOT 33.332

Vilayət İ. İSMAYILOV
i.e.d., professor, Azərbaycan Əmək və Sosial Münasibətlər Akademiyası,
ismaylov1953@mail.ru
Orcid: 0000-0003-0892-0365
https://doi.org/10.30546/4.71.73001.2025.001.05

İŞĞALDAN AZAD EDİLMİŞ ƏRAZİLƏRDƏ ABİDƏLƏRİN BƏRPASI, QORUNUB SAXLANILMASI VƏ SƏMƏRƏLİ İSTİFADƏ PRİORİTETLƏRİ

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi: Məqalədə müasir dövlətlərin praktikasında mədəni irsin qorunmasının əsas metod və modelləri müzakirə olunur, qanunvericiliyin xüsusiyyətləri və ictimai təşkilatların rolu müəyyənləşdirilir. Məqsəd Azərbaycanın işğaldan azad edilmiş ərazilərindəki tarixi, mədəni və dini abidələrin bərpası, qorunub saxlanılması və səmərəli istifadə prioritetlərinin aşkar edilməsi və təkliflərin verilməsidir.

Tədqiqatın metodologiyası: Tədqiqat işində müqayisəli təhlil, sintez və nəzəri mülahizələr metodlarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti: Mədəni irsin qorunması işində beynəlxalq əməkdaşlığın təşkilinin əhəmiyyətinə və bu sahədə beynəlxalq qanunvericiliyin əhəmiyyətinə xüsusi diqqət yetirilməsinin vacibliyi vurğulanır. İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə tarixi, mədəni və dini abidələrin bərpa edilməsi, qorunub saxlanılması və onların gələcək nəsillərə ötürülməsi vacibdir. Bu məqsədlə dövlətin bütün zəruri işləri planlı şəkildə həyata keçirməklə xarici mütəxəssisləri dəvət etməsi vacibdir.

Tədqiqatın nəticəsi: Dünya təcrübəsi göstərir ki, müharibə və s. dağıdıcı proseslər nəticəsində ziyan dəymiş obyektlərin bərpası və qorunub saxlanması dövlətlər tərəfindən həyata keçirilir. Bu ərazilərdə ziyan dəymiş abidələrin bərpası, qorunması vacib şərtlərdəndir. Bu məqsədlə Azərbaycan da qeyd edilən istiqamətdə işləri planlı həyata keçirərək xarici ölkələrin təcrübəsindən səmərəli istifadədən yararlanmalıdır.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi: Azərbaycanın işğaldan azad edilmiş ərazilərində tarixi, mədəni və dini abidələrin bərpası və qorunub saxlanmasında xarici mütəxəssislərin dəvət edilərək bu istiqamətdə işlərdə iştirakının məqsədəuyğunluğu qeyd edilir. Dünya Mədəni İrsin qorunması sahəsində əməkdaşlığın maddi praktik nəticələr verdiyi, o cümlədən dövlətlərin bu sahədə fəaliyyətinin yaxşılaşdırılması üçün təcrübə, aktual problemlər, elmi inkişaf və texnologiyalar mübadiləsi və s. imkanlardan düzgün yararlanmasının məqsədəuyğun olduğu göstərilir.

Açar sözlər*: *mədəniyyət, beynəlxalq mədəni əməkdaşlıq, mədəni irs, mədəni irsin qorunması, xarici təcrübə.

Giriş

İnsan həyatında, cəmiyyətdə, ətraf mühitdə qlobal dəyişikliklər, sosial-iqtisadi sahədə köklü dəyişikliklər, antropogen, ekoloji, texnogen xarakterli yeni təhdidlərin meydana çıxması ilə əlaqəli müasir şəraitdə Dünya Mədəni İrsi obyektlərinin qorunması mövzusu bu gün də aktualdır. Dünya Mədəni İrsinin bərpası və qorunub saxlanması probleminin hazırda ən vacib mövzulardan biri

olduğunu çox sayda elmi nəşr və konfranslar, geniş ictimai müzakirələrin olması, habelə Dünya Mədəni İrsinin qorunması üçün ictimai hərəkatların formalaşdırılması, beynəlxalq səviyyədə yeni normativ sənədlərin qəbul edilməsi sübut edir.

Dünya Mədəni İrs abidələri bir sıra vacib sosial funksiyaları yerinə yetirir. Onlar əhalinin ümumi mədəniyyətinin daha yüksək səviyyəyə qaldırılmasına kömək edir, böyük tərbiyəvi, maarifləndirici əhəmiyyətə malikdirlər. Mədəni İrs müasir elmin, mədəniyyətin, təhsilin qurulduğu, dövlətlər və xalqlar arasında mədəni mübadilənin həyata keçirildiyi millətin mənəvi sərvəti ilə müqayisə edilə bilər.

Bir çox tarix və mədəniyyət abidələri ölkələrinin bir növ simvoluna, həmçinin vizit kartına çevrilir: məsələn, insanların əksəriyyəti piramidaları Misirlə, Böyük Çin Səddini isə səma İmperiyası ilə əlaqələndirir. Xarici siyasət markası sahəsində tanınmış mütəxəssis Simon Anholtun fikrincə, mədəni irs hər bir ölkənin irsinin qlobal qavrayışını göstərir və onun müasir mədəniyyət səviyyəsinin qiymətləndirilməsini əhatə edir [2].

İkinci Dünya müharibəsi Avropanın bir çox ölkələrində şəhərlərin və kəndlərin simasını, orada yerləşən mədəni tarixi abidələrin görünüşünü əbədi olaraq dəyişdirdi. Müharibəyə cəlb edilmiş ərazilərdə baş vermiş dağıdıcı hadisələr nəticəsində müharıbə başa çatdıqdan sonra bir neçə on illər ərzində mədəni tarixi abidələrin bərpasını və tikintisini öz üslubu saxlanılmaq şərti ilə həyata keçirən mütəxəssislərin əsas vəzifəsi bu işlərin keyfiyyətlə icra edilməsindən ibarət idi [7]. Əgər həmin ölkələrdə avtomobil yolları, körpülər, dəmir yolları, müxtəlif məqsədli müəssisələr yenidən tikilə və bərpa edilə bilərdisə, mədəni tarixi abidələrin bərpası mütəxəssislər üçün olduqca çətin vəzifə idi. Nəticədə obyektlərin hətta qalıqları çox parçalanmış və dominantlıq əlamətləri tamamilə itirilmiş, yenilənməsi və keçmiş görünüşün qaytarılması üçün heç bir əsas qalmamışdır. Bütün bunlar itkisi bütövlükdə bəşəriyyət və xüsusən də hər bir xalq üçün faciəli olacaq güclü bir mədəniyyət təbəqəsidir. Məhz bu səbəbdən, məsələn, Varşava və Drezdendə olduğu kimi, mədəni dəyərlər "atəş xəttində" birinci oldu [5] və müharibədən sonrakı Kalininqradda olduğu kimi ideoloji müharibənin təsirinə məruz qaldı [9].

Müharibədən sonrakı ilk illərdə, bu istiqamətdə metodik ədəbiyyat olmadığı üçün mədəni tarixi abidə və obyektlərin bərpasının ümumi prinsipləri təcrübəli aparıcı mütəxəssislər tərəfindən tərtib edilmişdir. Bundan əlavə, qalmış son təbəqələrin çıxarılması imkanları da müəyyənləşdirildi, yəni formaların bəzi ierarxiyası təyin edildi [3, s .74-79]. Əlbəttə ki, bu, ən ümumi, nəzəri prinsipdir. Hər bir obyektin tədqiqi və bərpası prosesində xüsusi bir metodika hazırlanır. Bunlara da bir sıra amillər təsir göstərir: abidənin tikinti tarixi, saxlanılması, sonrakı elementlərin təhlükəsizliyi, elementlərinin miqdarı və keyfiyyəti, əvvəlki formalarla uyğunluğu, bərpaçı və rəyçinin şəxsiyyəti, bacarığı (istedadı) və s.

Mövcud ədəbiyyatlara istinad

Bəllidir ki, elmi bərpa metodologiyasında məhz abidənin tarixi aspekti prioritet hesab olunur [6, s.15-42]. Nəhayət, unudulmamalıdır ki, Böyük Vətən müharibəsi illərində tarixi abidələrin bir çox elementləri və konstruksiyaları (örtüklər, dekorasiya) məhv edilmiş və ya zədələnmişdir və onların yenidən qurulması hər halda mübahisəli olardı və onlar özləri artıq orijinal hesab edilmirlər. Bu elmin bütün aspektləri arasında-tədqiqat, dizayn və tikinti dövrləri arasında harmoniya əldə edildi, hətta bəzi hallarda abidənin elementləri arasında tarixi və bədii aspektlər qorunub saxlanıldı. Məsələn, Rusiyanın Novqorod mütəxəssislərinin bir neçə nümunəvi işini xatırlayaq. Böyük Vətən müharibəsi illərində ciddi ziyan çəkmiş Kojevnikidəki Pyotr və Paul kilsəsi (L.M. Şulyak, G.M.Ştender, 1955-1958-ci illər) XVI və XVIII əsrlərdə yenidən qurulmuş və bərpa zamanı öz görünüşünü qoruyub saxlamışdır. Son illərin bərpası, bir qayda olaraq, Moskva və ya Sankt-Peterburq mütəxəssisləri tərəfindən həyata keçirilir və burada görülən böyük işlər İver monastır kompleksi, Kremldəki Lordlar Palatasıdır. Bu işlər bir sıra iddialar və ya suallar doğurur: müəyyən hərəkətlər və əməliyyatlar necə əsaslandırılmışdır, onlara ehtiyac nədir. Bərpa işləri üzrə hesabat olmadıqda (və bu tez-tez olur) işin metodologiyasını başa düşmək demək, olar ki, mümkün deyildir. Bu vəziyyətdə, XXI əsrin bərpası və ya, daha doğrusu, “bərpa” nəticəsində abidənin

həqiqiliyinin (tam bütövlüyünün) azaldılması məsələsini qaldırmaq olar [5, s. 1-3].

Fikrimizcə, faktlar və verilən nümunələr göstərir ki, XX əsrdə bərpa tədbirləri prosesində abidələrin həqiqiliyi, bir qayda olaraq, artmışdır, lakin cari əsrdə əks tendensiya müşahidə olunur. Təcili olaraq mədəni tarixi abidələrin bərpası qaydaya salınmalıdır, əks halda son ixtisaslı mütəxəssislər də bu sahədən uzaqlaşacaq, elmi bərpa nəzəriyyəsi və metodologiyasını sıfırdan yenidən yaratmalı olacaqlar.

Y.Q.Bobrov qeyd edir ki, müasir nəzəri tədqiqatların aparıcı istiqamətlərindən biri konservasiya və bərpa fəaliyyətində hər hansı bir şərh və subyektivliyin qarşısını alacaq bu cür reqlamentlərin axtarışı hesab edilir. Həqiqətən, bu cür fikirlər - istənilən əsəri və ya mədəniyyət abidəsini daha geniş mənada bərpa özbaşınalığından qorumağa və onların həqiqiliyini saxlamağa xidmət edir. Bu məqsəd təbii olaraq barışıq nöqtəsidir, birmənalı həll yollarının mümkünlüyü illüziyasını yaradan bir növ konsensusdur [3, s.31-39].

L. Farelli bu istiqamətdə apardığı tədqiqatlarında müasir CAPR texnologiyaları, həmçinin memarlıq modelləri və planları yaratmaq üçün illüstrasiyalardan ictifadə edilməsinin mümkünlüyünü qeyd edir [4].

Memarlıq abidələrinin tam bərpası nəzəri cəhətdən onun formaları, ölçüsü, təbiətdən çıxarılan xarici toxumanın təbiəti-abidənin özü, əsli-yeni formanın etibarlılığını müəyyənləşdirən və istirahətin əsas meyarı olan mübahisəsiz məlumatlar olduqda mümkündür. Lakin Bobrov düzəliş edir ki, yalnız "sənəd orijinal olmalıdır, onun surəti isə yalnız etibarlı ola bilər", yəni "yenidən yaradılmış… forma yalnız etibarlı şəkildə bərpa edilə bilər, lakin orijinal deyil" [3, s.123]. Orijinallığın dəyəri xarici mütəxəssislər tərəfindən də qəbul edilir. Beləliklə, hələ XIX əsrdə C. Reskin iddia edirdi ki, "memarlığın əsas üstünlüklərindən biri onun tarixi məzmunudur və sonuncu qismən üslubların davamlılığından asılı olduğundan, texnologiyanın inkişafı şəraitində də əvvəlki dövrlərin materiallarına və prinsiplərinə əsaslanan formaları mümkün qədər uzun müddət qorumaq istəyində qalacaq"dır [8, s. 92].

Material və metodlar

1972-ci ildə UNESCO "Ümumdünya mədəni və təbii irsin qorunması haqqında" Konvensiyanı qəbul etmiş və 1975-ci ildə qüvvəyə minmişdir. Bu Konvensiya mədəni irs obyektlərinin qorunması məsələsində əsas əhəmiyyət kəsb edir. Konvensiyanın şərtlərində müasir şəraitdə mədəni irsin yalnız ənənəvi məhv formalarından deyil, həm də cəmiyyətin müasir sosial-iqtisadi quruluşu ilə əlaqəli qorunmasının vacibliyi vurğulanır ki, bu da mədəniyyət əsərlərinin qorunması üçün təhlükə yarada bilər. 2016-cı ilin oktyabr ayına qədər Konvensiya 193 iştirakçı ölkə tərəfindən ratifikasiya olunmuşdur [13].

Bundan əlavə, bu istiqamətdə xüsusi əhəmiyyət kəsb edən bir sıra digər sənədləri də qeyd etmək olar. Məsələn, abidələrin və görməli yerlərin qorunması və bərpası üzrə Venesiya Xartiyasında (1964) abidənin "sənət əsəri və tarixin şahidi" kimi qorunmasının əsas prinsipləri müəyyən edilmiş, tarixi abidənin dəqiq tərifi UNESKO-nun "tarixi ansamblların qorunması və müasir rolu haqqında" (1976) tövsiyəsində tarixi və ənənəvi ansambllar müəyyən edilir. Tarixi şəhərlərin qorunması üzrə beynəlxalq Xartiya (1987) şəhərlərin memarlıq irsinin şəhərləşmə prosesləri nəticəsində deqradasiya, dağılma və məhv təhdidlərindən qorunması prinsipini elan edir. Abidələrin və tarixi yerlərin mühafizəsi üzrə Beynəlxalq Şura (ICOMOS) "Valletta prinsipləri" (2011) adlı bir sənəd qəbul etmiş, bu sənəddə Şəhər mədəni və tarixi irsinin şəhərləşmə proseslərindən qorunmasının zəruriliyi ifadə edilmişdir. Qeyd edək ki, 1979-cu ildə ICOMOS, Icomos Vəqfinin qurucusu Piero Gazzola mükafatını təsis etdi, bu mükafat tarix və mədəniyyət abidələrinin qorunmasına verdiyi görkəmli töhfələrə görə hər üç ildən bir verilir.

Qeyd edək ki, hər il mütəmadi olaraq Dünya İrs Komitəsinin sessiyaları keçirilir. Bu sessiyalarda dünya ölkələrində yerləşən və onlar tərəfindən siyahısı bu təşkilata göndərilən mədəni və təbii irs obyektlərinə "Dünya İrs Obyekti Statusu" verilməsi məsələlərinə baxılır. Bu statusa uyğun gələn obyektlərə "Dünya İrs Obyekti Statusu" verilir. Bu status verilmiş obyektlərin (təbii irs obyektləri) bir sıra mühüm üstünlükləri vardır ki, bunlara da aşağıdakılar aid edilir:

- unikal təbii komplekslərin qorunub saxlanılmasına və bütövlüyünə əlavə təminatın verilməsi;
- ərazilərin və onları idarə edən müəssisələrin nüfuzunun artırılması;
- siyahıya daxil edilmiş obyektlərin populyarlaşmasına və təbiətdən istifadənin alternativ növlərinin, ilk növbədə ekoloji turizmin inkişafına imkanların yaradılması;
- dünya mədəni və təbii irs obyektlərini dəstəkləmək üçün ilk növbədə, Dünya İrs Fondu hesabına maliyyə vəsaitlərinin cəlb edilməsi prioritetinin təmin edilməsi;
- təbii obyektlərin mühafizəsinin vəziyyətinə monitorinq və nəzarətin təşkilinə imkanın yaradılması.

2007 -ci ildə Omanda ərəb oriksinin rezervatı (ağ oriks üzərində davam edən ovlanma və qoruq ərazilərinin azalması ilə əlaqədar), 2009-cu ildə Almaniyada Drezdensen Elba Vadisi (mədəni landşaftın mühafizə zonasında avtomobil körpüsünün tikintisi ilə əlaqədar) UNESCO-nun Ümumdünya İrs siyahısından çıxarılmışdır.

Beynəlxalq münasibətlərdə Dünya Mədəni İrsi, şübhəsiz ki, müxtəlif ölkələrin mədəniyyətlərinin bütün bəşər sivilizasiyası üçün dəyərinin tanınması amili olmaqla əməkdaşlığın inkişafı üçün xidmət edir. Mədəni İrs dünyada sabitliyin qarantı kimi də qəbul edilə bilər. Mədəni İrsin bərpası və qorunub saxlanması bu gün beynəlxalq normativ-hüquqi praktikada, dünya tarixi və mədəniyyət abidələrinin qorunması və populyarlaşdırılmasına yönəldilmiş müxtəlif tədbirlərin həyata keçirilməsində öz təsdiqini tapır. Beynəlxalq təcrübə özünün praktik tətbiqini dövlət səviyyəsində də tapır. Berlin Kahlfeldt Architekten bürosunun memarı Sergey Ageev tarixi, mədəni və dini memarlıq abidələri ilə bərpa işləri aparıldıqda köhnənin köhnə kimi saxlanılmasını qeyd edərək göstərir: “Müharibə zamanı dağıdılmış abidələrin bərpası ümumi qaydalardan istisna hesab olunur, çünki binanın vahid görünüşü hələ də insanların şüurunda yaşayır. Müharibədən sonrakı dövrdə Almaniyada bərpa tez-tez konservasiya ilə məhdudlaşırdısa və xarabalıqların bir növ müharibə xatirələrinə çevrilməsi ilə birləşdirilirdisə, Sovet İttifaqında diqqət əvvəlki formada, yəni bütöv bir bərpa şəklində yenidən qurulmağa yönəldildi. Bu, yalnız adi deyil, həm də unikal elementlərin çoxalmasını, itirilmiş sənət nümunələrinin canlanmasını tələb edirdi. Bununla birlikdə, bərpaçıların aparılan işlərdə maksimum etibarlılıq istəyini qeyd etmək lazımdır” [21].

Hazırda tarix və mədəniyyət abidələrinin qorunması əksər dövlətlərin fəaliyyətinin prioritet istiqamətlərindən biridir. Tarix və mədəniyyət abidələri əvəzolunmaz, həqiqi ümumbəşəri əhəmiyyətə malikdir. Mədəni İrs obyektlərinin itirilməsi əvəzolunmazdır. Məhz buna görə də dövlət orqanları ilə yanaşı, abidələrin bərpası və qorunub saxlamasında ictimai təşkilatlar, fondlar və ictimaiyyət də fəal iştirak edir. Yalnız dövlət orqanları ilə ictimai təşkilatlar, hərəkatlar arasında qurulmuş dialoq, habelə vətəndaşların fəal iştirakı Mədəni İrs abidələrinin bərpası və qorunub saxlanması probleminin səmərəli həlli üçün faydalı ola bilər.

Təəssüf ki, Mədəni İrs abidələrinə təhdidlərin sayı daim artır, bu da onları qorumaq üçün təsirli tədbirlər axtarmağa məcbur edir. Qloballaşma, yeni texnologiyalar, həyatın bir çox sahələrində tərəqqi ilə əlaqəli inkişaf qaçılmazdır. Çox vaxt abidələrin dağıdılması insan amili ilə əlaqələndirilir. Antropogen xarakterli əsas təhdidlərə vandalizm, aktiv kommersiya tikintisi, bərpaya elmi və peşəkar yanaşmanın olmaması, abidələrdən düzgün istifadə edilməməsi və s. daxildir.

Beynəlxalq əməkdaşlıq bu sahədə ümumbəşəri meyarları formalaşdırmağa, inkişaf etmiş dövlətlərin təcrübəsinə tətbiq etməyə, inkişaf etməkdə olan ölkələrə kömək etməyə imkan verir. Tarix və mədəniyyət abidələrinin qorunması sahəsində bu cür əməkdaşlıq hər bir dövlətin gücləndirməyə və inkişaf etdirməyə çalışdığı beynəlxalq mədəni mübadilənin bir hissəsidir. Mədəni irsin qorunması sahəsində əməkdaşlıq maddi praktik nəticələr verir: dövlətlər bu sahədə fəaliyyətin yaxşılaşdırılması üçün təcrübə, aktual problemlər, elmi inkişaf və texnologiyalar mübadiləsi imkanı əldə edirlər. Dünya əhəmiyyətli obyektlərin bərpası və qorunması üçün xarici tərəfdaşlardan maliyyə yardımının göstərilməsi faktı da eyni dərəcədə vacibdir.

Müzakirə

Dövlətlərin fəaliyyətində mədəni irs abidələrinin qorunması təcrübəsi maraqlıdır. Bir çox ölkələr unikal metodlar toplamışlar və mədəni irs sahəsində təhlükəsizlik fəaliyyətinin öz modellərinə malikdirlər. Abidələrin sayına görə dünya liderlərindən biri olan və dünya irsinin təxminən 40% -

nə sahib olan İtaliya Mədəni İrsin Qorunmasına mədəni siyasətdə prioritet yerlərdən birinə malikdir. Belə ki, İtaliya ərazisindəki abidələrin sayına görə UNESCO -nun Dünya İrsi siyahısına başçılıq edir və 46 Dünya Mədəni İrsi obyektinin sahibidir. İtaliyada dövlət tərəfindən qorunan 500 mindən çox memarlıq abidəsi vardır. Bundan əlavə, 25 min tarixi mərkəz, 95 min kilsə, 40 min qala, 1900 Arxeoloji Park, 4500 muzey yerləşir. Onların saxlanması üçün dövlət xərcləri ümumi daxili məhsulun 0,5% -ni təşkil edir və onun həcmi 2,2 milyard Avrodur.

İtaliya dünya ölkələri sırasında ilk dövlətlərdən biri kimi, Milli Mədəni İrsin Qorunması konsepsiyasını inkişaf etdirməyə başladı: "Bədii və yaradıcı maraq doğuran obyektlərin qorunması haqqında" ilk Qanun 1 iyun 1939-cu ildə qəbul edildi. Mədəni İrsin Qorunması İtaliya Konstitusiyası ilə təmin edilir: 9-cu maddədə deyilir ki, Respublika mədəniyyətin və elmi tədqiqatların inkişafına kömək etməli və ölkənin tarixi və mədəni irsinə qayğı göstərməlidir.

Ölkənin mədəni irsinin qorunması məsələləri digər nazirliklərin, məsələn, 1950-ci ildən bəri İtaliyada tikinti-bərpa işləri aparan İctimai İşlər Nazirliyinin fəaliyyətində öz əksini tapmışdır.

Turizm Nazirliyi mədəni irs məsələlərinə böyük diqqət yetirir. Qeyd edək ki, İtaliya ənənəvi olaraq iqtisadiyyatın ən vacib istiqaməti və ölkənin sabitliyi amili baxımından giriş turizmi üzrə liderlərdən biridir. İtaliya Turizm Nazirliyi müxtəlif auditoriya üçün nəzərdə tutulmuş və ölkənin dünyada çoxşaxəli imicinin formalaşmasına töhfə verən turizm və mədəni marşrutların inkişafına böyük diqqət yetirir.

İtaliyada mədəni irs abidələrinin qorunmasında ictimai təşkilatlar mühüm rol oynayır. Buna misal olaraq 1955-ci ildə Mədəni irsin qorunmasına kömək məqsədi ilə yaradılan "Italia Nostra" ("Bizim İtaliya") təşkilatını göstərmək olar.Təşkilat mədəni irsin qorunması sahəsində yeni həllər və qanunvericilik aktlarının tətbiqi və inkişafına kömək edir və ölkə daxilində 200-dən çox filiala malikdir. Üzvləri memarlıq abidələrinin vəziyyətini izləyir, araşdırır, təhrif cəhdlərinin qarşısını alır, abidələrin əhali arasında əhəmiyyətini populyarlaşdırır. Təşkilatın vəsaiti əsasən üzvlük haqları və könüllü ianələrdən ibarətdir. Qeyd etmək lazımdır ki, dövlət 90-cı illərin ortalarında özəl sektorun mədəni sərvətin maliyyələşdirilməsi prosesinə cəlb edilməsinə yönəlmiş siyasət yürütməyə başladı [16].

İtaliyada özəl investisiyaların istifadəsi və cəlb edilməsi geniş tətbiq olunur.

Bu gün İtaliyanın milli sərvətinin təxminən 60% -i özəl mülkiyyətdədir və Dövlət vergi Bəyannaməsindən aşağıdakı xərclərin çıxılmasını nəzərdə tutan özəl investisiyaları stimullaşdırmaq üçün kifayət qədər hüquqi imkanlara malikdir: Daşınmaz və ya daşınan mədəni sərvətlərin bərpası və ya dəstəklənməsi, dövlətə və ya ictimai təşkilatlara, fondlara və ya birliklərə mədəni sərvətlərin alınması və ya bərpası, sərgilərin təşkili, elmi tədqiqatların aparılması üçün xərclər və s.

Son vaxtlar İtaliya mədəni sponsorluğun fəal inkişafını yaşayır. Bu gün əsas sponsorlar banklar, müəssisələr və sığorta şirkətləridir. Məsələn, 2011-ci ildə Romadakı Navona meydanında Mavrar fantanının zədələnməsindən sonra bu abidənin bərpasına kömək etmək üçün bir müsabiqə elan edildi. Müsabiqənin qalibi, fantanın bərpası üçün artıq görülən işlərə əlavə subsidiya olaraq 5 min avro təklif edən Müqəddəs Taxt-Tacda akkreditə olunmuş Beliz dövlətinin səfiri Alfred D ' anjerio oldu.

Mədəni irsin qorunması sahəsində İtaliya kifayət qədər geniş bir orqan sisteminə malikdir, eyni zamanda ictimai təşkilatların və fondların rolu böyükdür və bu işi əlbəttə ki, səmərəli edir. Mədəni irs abidələrinin qorunması ilə bağlı məsələlərin qanunvericiliklə təsbit edilməsi və ölkə Konstitusiyasına daxil edilməsi vacibdir [17].

Fransa eyni zamanda mədəni irsin öyrənilməsi və qorunması məsələlərini dövlət məsuliyyəti sahəsinə daxil edən ölkələrdən biri hesab edilir. Ölkədə həyata keçirilən mədəni irsin qorunması üzrə bütün fəaliyyətlər XX əsrdə irs sahəsində qəbul edilmiş müxtəlif qanunların çoxsaylı normativ aktlarını və mətnlərini özündə cəmləşdirən irs Məcəlləsinə (code du patrimoine) əsaslanır. Bunlardan ən qədimi 31 dekabr 1913-cü il tarixli "Tarixi abidələr haqqında" Qanundur ki, bu da tarixi abidənin tərifini formalaşdırır və onlara status vermək prinsiplərini müəyyənləşdirir. Bu statusdan asılı olaraq obyektin qorunması həyata keçirilir: mədəni irs obyektlərinin Reyestrinə daxil edilmiş

obyektlər üçün daha sərt nəzarət və səlahiyyətlilərə daha əhəmiyyətli dəstək verilir [19].

N.M.Bogolyubovun fikrincə, Fransanın mədəni irsin qorunmasında fəaliyyətinin fərqli bir xüsusiyyəti, kodlaşdırılmış normaların mövcudluğunu nəzərdə tutan qanunvericilik sisteminin xüsusi qurulmasıdır ki, bu da onların praktikada həyata keçirilməsinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir, bütün sistemin fəaliyyətinin aydınlığına və aydınlığına kömək edir [18].

Böyük Britaniya təbii və mədəni irsin qorunması məsələlərinə orijinal yanaşma təklif edir. 1894-cü ildə burada ən qədim ictimai xeyriyyə təşkilatı “National Trast” (“Milli qəyyumluq”) yarandı. “National Trast” Viktoriya xeyriyyəçiləri - miss Octavia Hill, Sir Robert Hunter və Canon Hardvick Ronsley-in təşəbbüsü ilə Birləşmiş Krallığın milli-mədəni və təbii irsini qorumaq və təbliğ etmək üçün yaradılmışdır.

Təşkilat fərdi və korporativ üzvlüyü əhatə edir. Dövlət də əmlakını “National Trast”a etibar edir. Qeyd edək ki, təşkilata tamhüquqlu üzvlük yalnız britaniyalılar və Birləşmiş Krallıq ərazisində yaşayan şəxslər üçün mümkündür. İctimai bir təşkilat olaraq, “National Trast”, fəaliyyətini İngiltərədəki mövcud qanunvericiliklə əlaqələndirməlidir. Təşkilatın tabeliyində olan əmlak və obyektlərin satışı yalnız parlamentin razılığı ilə mümkündür.

100 ildən artıq tarixi ərzində “National Trast” mədəni irsin qorunması və özəl və korporativ üzvlərlə qarşılıqlı əlaqə üçün kifayət qədər maraqlı bir mexanizm hazırlamışdır. Hər hansı bir mədəni irs sahibi əmlakını tamamilə və ya qismən təhvil verə, bağışlaya, sata və ya idarə etmək üçün “National Trast”a etibar edə bilər. İdarəetmə və mülkiyyət şərtləri bütün tərəflər üçün kifayət qədər çevik və qarşılıqlı faydalı ola bilər.

Şübhəsiz ki, “National Trast”, 100 ildən çoxdur ki, İngiltərənin mədəni və təbii irsini uğurla qoruyan, iş prinsiplərini daim inkişaf etdirən və genişləndirən təsirli bir xeyriyyə təşkilatının nümunəsidir [20].

Rusiya Federasiyası Mədəniyyət Nazirliyinin “Mədəni dəyərlər-müharibə qurbanları” İnternet layihəsinin məlumatlarına görə, Böyük Vətən müharibəsi illərində Rusiya Federasiyasında 160-dan çox muzey zərər görmüşdür. Rusiyanın itirdiyi mədəni dəyərlərin dəqiq sayı hələ müəyyənləşdirilməyib. Hazırda siyahıda muzey əşyaları, Nadir Kitablar və əlyazmalar da daxil olmaqla 1 milyon 177 min 291 vahid saxlama materialı vardır ki, onların da tədricən bərpa edilməsinə dövlətin kifayət qədər maliyyə vəsaiti sərf etməsinə ehtiyac duyulur [22].

Əhalisinin əksəriyyəti müsəlman olan (96% müsəlman, 4% digər millətlərdən (xristian, yəhudi, bəhai, krişnaçı və s.) Azərbaycan ərazisində Yəhudi və Xristian dinlərinin yayıldığı ölkədir. Tarixçi və din alimlərinin tədqiqatlarına əsasən tarix boyu mehribancasına birlikdə yaşayan müxtəlif millətlərin sərbəst yaşadıqları Azərbaycanın müxtəlif regionlarında kilsələrin, sinaqoqların, dini məscidlərin və atəşpərəst məbədlərinin yerləşdiyini qeyd etmək olar.

Müstəqilliyin ilk illərindən Sovetlər dönəmində bərpa edilməyən, getdikcə dağılan bu abidələrin bərpasına dövlət tərəfindən qayğı göstərilərək vəsait ayrılmağa başlanıldı. Həmin dövrdən tarixi, mədəni və dini abidələrin bərpası, yenidən qurulması və qorunub saxlanılması Azərbaycan dövlərinin din siyasətinin tərkib hissəsinə çevrildi. Bu görülən işlərin siyahısında Təzəpir məscidi, Mir Mövsüm ağa ziyarətgahı, Bibiheybət məscidi və s. tikinti, bərpa və yenidənqurma işlərinin aparılıb başa çatdırılmasını qeyd etmək olar.

Azərbaycanda tarixi, mədəni və dini abidələrin bərpası yalnız İslam dini abidələri ilə məhdudlaşmır. Məsələn, Qafqazın ən böyük Rus-pravoslav kilsəsi olan Jen-Mironosets (Bakı ş.) məbədi də yenidən qurulmuş və tam bərpa edilərək bu dinə mənsub olan millətlərin istifadəsinə verilmişdir.

Azərbaycan tarixi, mədəni və dini abidələrin bərpasına 2020-ci ildən başlamışdır.

10 aprel 1998-ci ildə qəbul edilmiş “Tarix və mədəniyyət abidələrinin qorunması haqqında” Azərbaycan Respublıkasının Qanununda (VIII fəsil və 32 maddə) nəzərdə tutulduğu kimi [1], işğalçılar tərəfindən dağıdılmış dünya, ölkə və yerli əhəmiyyətli abidələr haqqında müvafiq beynəlxalq təşkilatlara ermənilərin məqsədli həyata keçirmək istədikləri işlərin nəticələri üzə çıxdıqca mütəmadi məlumatların verilməsi vacib şərtlərdəndir. Hətta, bu ərazilərdə onların həyata keçirdik-

ləri qeyri-qanuni işlərin nəticələrini sübuta yetirən sənədlər əldə olunduqca həmin mədəni, tarixi, dini abidələrin bərpası, yenidən qurulması prosesində xarici mütəxəssislərin iştirakını hərtərəfli işıqlandıra bilən, o cümlədən prosesin gedişatını (erməni vandalları tərəfindən dağıdılmış və işğaldan sonrakı dövrdə bərpasını) əks etdirən kadrlarda müxtəlif dillərdə (ingilis, alman və s.) yazıların verilməsi ilə çəkiləcək televiziya və sənədli filmlərin aparılmasını məqsədəuyğun hesab edirik.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 77-ci maddəsinə görə xalqın milli sərvəti olan tarixi, mədəni və dini abidələrin qorunmasına dövlət təminat verir, elmi-tədqiqi və təbliği məqsədi ilə müvafiq qurumlar yaratmaqla fəaliyyətini və inkişafını təmin edir, onların səmərəli istifadəsini əlçatan edir. Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət Nazirliyinin tabeçiliyində Mədəni İrsin Qorunması, İnkişafı və Bərpası üzrə Dövlət Xidməti ölkə ərazisində olan abidələrlə əlqaəli məsələlərin həllinə birbaşa cavabdelik daşıyır.

Azərbaycanda bu istiqamətdə Birinci vitse-prezident Mehriban Əliyevanın rəhbərlik etdiyi Heydər Əliyev Fondunun Respublikada və xarici ölkələrdə imza atdığı bərpa işləri xüsusi fərəh doğurur. H.Əliyev Fondunun Dünya Mədəni İrsinin bərpası istiqamətində icra etdiyi işlərə Tbilisi şəhərində Azərbaycanın görkəmli tarixi şəxsiyyətləri: Mirzə Şəfi Vazeh, Mirzə Fətəli Axundov, Həsən bəy Ağayev və Fətəli xan Xoyskinin qəbirüstü abidələrində yenidənqurma işləri və xiyabanın yaradılması (2006-cı il, Gürcüstan), Versal Sarayı parkında ümumbəşəri abidələrin bərpası (2007-ci il), Luvr Muzeyinin bərpası (2008-ci il), İkinci Dünya müharibəsi zamanı yanmış və dağıdılmış Berlin qəsrinin bərpası (2011-ci il, Almaniya), Romanın Villa Borgeze parkında Nizami Gəncəvinin abidəsinin ucaldılması (2012-ci il, İtaliya), Vatikanda Roma katakombalarının bərpası (İtaliya), M.İ. Rudomino adına Ümumrusiya Dövlət Xarici Ədəbiyyat Kitabxanasında Azərbaycanın görkəmli yazıçısı, filosofu və humanisti Mirzə Fətəli Axundovun abidəsinin ucaldılması (Rusiya, Moskva), Parisdə Azərbaycan Mədəniyyəti Mərkəzinin yaradılması (Fransa), Romada Kapitolini Muzeyinin “Filiosoflar zalı”nın təmiri (2013-cü il, İtaliya) və digərlərini qeyd etmək olar. Bununla belə, H.Əliyev Fondunun bundan sonra da geniş əhatəli görəcəyi işlər davam etdirilir. Azərbaycan Heydər Əliyev Fondu vasitəsilə dünya mədəni irsini pərpa edərək dirçəltdiyi halda, hal-hazırda da işğalçılıq siyasəti yürüdən Ermənistan həmin tarixi, mədəni-dini abidələrə münasibətdə tamamilə fərqli yanaşır. 1994-cü ilin mayından 2020-ci ilin 10 noyabrına qədər olan dövrdə və üçtərəfli müqavilə əsasında Vətən müharibəsinin dayandırılmasına imza atıldıqdan sonra da Laçın, Kəlbəcər, Xocavənd və digər ətraf torpaqlarımızda Ermənistan bizim xalqın mədəni irsini tamamilə məhv edir. Dünya ictimaiyyəti isə hələ də buna göz yumur, yalnız ikili mövqe tutmaqla kifayətlənir. Dünya ölkələrində qurucu, bərpaedici, xoşməramlı layihələri həyata keçirən Azərbaycandan fərqli olaraq, Ermənistan Bizim ərazilərimizdə çoxsaylı dini, mədəni və tarixi abidələri yer üzündən silməyə cəhd göstərən, həmçinin vandalizm siyasəti yürüdən dövlət kimi artıq özünü göstərmişdir. Vətən müharibəsindən sonra işğal edilmiş ərazilərdəki mövcud vəziyyəti görmək məqsədilə Azərbaycanın dəvəti ilə iştirak edən dünya mediası da ermənilərin dağıdıcı, vandal əməllərinə biganə qalmır. Azərbaycan işğaldan azad olunmuş ərazilərində olan mədəni irs abidələrinin işğalçı Ermənistan tərəfindən bilərəkdən dağıdıldığını beynəlxalq ictimaiyyətin diqqətinə çatdırır. Xarici ölkələrin səfirləri, mədəniyyət adamları, jurnalistləri və s. işğaldan azad edilən ərazilərdə olarkən tarixi, mədəni və dini abidələrimizə məxsus muzeylərin, incəsənət qalereyalarının, məscidlərin, qəbiristanlıqların yerlə-yeksan və talan edilməsi, təhqir olunmasını öz gözləri ilə görürlər. Ermənistanın hərbi təcavüzi nəticəsində bu ərazilərdəki Azıx və Tağlar mağaraları, Qaraköpək, Üzərliktəpə kurqanları hərbi məqsədlər üçün istifadə edilmiş və dağıdılmışdır. İşğal dövründə Xocalı, Ağdərə, Füzuli, Cəbrayıl rayonlarındakı kurqanlar, Şuşa, Laçın, Kəlbəcər, Qubadlı, Zəngilan, Füzuli ərazilərindəki qədim qəbiristanlıqlar, türbələr, Qafqaz Albaniyasına məxsus abidələr və digər turizm sferasının inkişafına dəstək verəcək tarixi, mədəni və dini abidələr erməni vandalları tərəfindən məhv edilərək dağıdılmışdır. Həmçinin, Qafqazın mədəniyyət paytaxtına çevrilən Şuşadakı tarixi abidələrin əksəriyyəti, o cümlədən Aşağı və Yuxarı Gövhərağa, Köçərli, Mərdinli, cümə məscidləri, dahi bəstəkar Üzeyir Hacıbəyovun, Bülbülün ev muzeyləri, Xurşud

Banu Natəvanın saray kompleksi, Firudin bəy Köçərlinin, Zöhrabbəyovların malikanələri, məşhur alim Mir Mövsüm Nəvvabın evi, böyük Azərbaycan şairi, Qarabağ xanının vəziri Molla Pənah Vaqifin türbəsi də erməni vandalizmi tərəfindən tamamilə yararsız hala salınmış və dağıdılmışdır. Eləcə də işğal altında olan ərazilərdəki bir sıra mədəni və dini abidələr, məscidlər təhqirə məruz qalmış və müxtəlif məqsədlərlə istifadə edilmişdir [15].

Azərbaycan ərazisində memarlığın Ümumdünya Mədəni İrsi siyahısına dörd obyekt (Şirvanşahlar Sarayı, Qız Qalası ilə birlikdə İçəri Şəhər memarlıq kompleksi, Qobustan Qaya Sənəti Mədəni Landşaftı, Şəki Xan sarayı ilə birlikdə Şəkinin tarixi mərkəzi) daxil edilmişdir. Qeyd edək ki, Azərbaycan Respublikası UNESCO-ya üzv (1992-ci il) qəbul edildikdən dörd il sonra həmin təşkilat və Azərbaycan arasında əməkdaşlıq memorandumu imzalanmışdır. Belə ki, Azərbaycan Respublikasında Bakı şəhərinin tarixini özündə əks etdirən İçəri şəhər (2000-ci il), Qobustan dövlət tarixi-bədii qoruğu (2007-ci il) və Şəki Xan Sarayı ilə birlikdə Şəkinin tarixi mərkəzi (2019-cu il) fərqli illərdə UNESCO-nun Ümumdünya irsi üzrə əsas siyahıya salınmışdır [10]. Bundan əlavə UNESCO-nun Ümumdünya irsi üzrə müvəqqəti siyahıya Bakı dağ mərhələsi, Binəqədi dördüncü dövr fauna və flora qəbiristanlığı, Lökbatan palçıq vulkanı, Hirkan milli parkı, Atəşgah, Naxçıvan Türbələri (Gülüstan türbəsi, Möminə Xatun türbəsi, Qarabağlar türbəsi, Yusif İbn Küseyir türbəsi) 1998-ci ildə, Ordubad tarixi şəhəri, Şuşa tarixi şəhəri və Xəzər dənizinin sahilində müdafiə qurğuları (Beşbarmaq səddi, Gilgilçay səddi, Çıraqqala, Şabran qalası, Dördkünc Mərdəkan qalası, Dairəvi Mərdəkan qalası, Bayıl qalası, Nardaran qalası, Ramana qalası) 2001-ci ildə və Zaqatala Dövlət Təbiət Qoruğu 2018-ci ildə müxtəlif kriteriyalar üzrə salınmışdır. Beləliklə, Azərbaycanın ərazisinə mənsub olan 3 obyekt UNESCO-nun ümumdünya irsi sırasına, 19 obyektin elementləri isə qeyr-maddi irs siyahısına daxil edilmişdir.

Bundan əlavə, Azərbaycan Respublikasında dünya əhəmiyyətli abidələrə Bərdə rayonunda Allah-Allah türbəsi, Qax rayonunda Məbəd Ləkit, Qazax rayonunda Damcılı mağaraları və Sınıq körpü, Şabran rayonunda Çıraqqala və Gilgilçay kompleksi, Şamaxı rayonunda qədim Şamaxı şəhərinin atributları, Şəmkir rayonunda qədim Şəmkir şəhərinin atributları aid edilir.

Həmçinin ölkə əhəmiyyətli abidələrə Ağsu rayonunda Şeyx Dursun türbəsi və Yeni Şamaxı qalıqları, Balakən rayonunda Minarəli Məscid, Bərdə rayonunda İbrahim Məscidi və Körpü, Gədəbəy rayonunda Qala Gədəbəy və Qız Qalası, Gəncə şəhərində Şah Abbas karvansarayı, Nizami məqbərəsi, Cümə məscidi və İmamzadə, Hacıqabulda Sərdabə Hacıqabul, Karvansaray, Udulu Kurqanları, İsmayıllı rayonunda Qız qalası, Niyal qalası, Cavanşir qalası, Lerik rayonunda Buzeyir Maqarası aiddir. Eyni zamanda Azərbaycanın digər rayonlarında Masallı, Oğuz, Qobustan, Şəki və Yardımlıda (hər birində 1), Qaxda (3), Qazax, Quba, Qusar, Siyəzən və Zaqatalada (hər birində 2), Qəbələ və Şamaxıda (hər birində 5), Bakıda (33) cəmi 61 ölkə əhəmiyyətli abidələr qeydə alınmışdır. Azərbaycanda 28 yerli əhəmiyyətli abidələr, 6 bərpa konservasiya abidələri, 9 tarix mədəniyyət qoruqları, 24 dövlət qeydiyyatına götürülmüş abidələr qeydə alınmışdır [14].

1994-cü ilin may ayından (I Qarabağ müharibəsi zamanı Ermənistan tərəfindən işğal edilmiş ərazilər Azərbaycan Respublikası ərazisinin təxminən 20 faizini təşkil etmişdir) 10 noyabr 2020-ci ilə kimi ermənilərin müvəqqəti ələ keçirdikləri ərazilərdə şoxlu sayda tarixi mədəni abidələr istifadəsiz hala salınmış, əksər hissəsi isə tam yararsız hala gətirilmişdir. Ali Baş Komandan cənab İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə rəşadətli ordumuz işğal altında olan əraziləri qısa müddət ərzində (44 gün) işğaldan azad etdikdən sonra erməni şovinistləri tərəfindən minalanmış sahələr təmizlənməyə başlanılmışdır. Azərbaycan Respublikasının Minatəmizləmə Agentliyi (ANAMA) İdarə Heyətinin verdiyi məlumata görə II Qarabağ müharibəsindən sonra işğaldan azad edilmiş ərazilərdə 68,3 min ha torpaq sahəsində basdırılmış mina və partlamamış hərbi sursat zərərsizləşdirilmişdir. Məlumata əsasən ötən müddətdə Ağdam rayonu üzrə 16 min hektar (Ağdam rayonunda işğaldan azad edilmiş ərazinin təxminən 25 faizi) ərazi mina və hərbi sursatdan təmizlənmişdir. Qeyd edək ki, yalnız 2023-cü ilin fevral ayında Tərtər, Kəlbəcər, Ağdam, Xocalı, Xocavənd, Laçın, Şuşa, Füzuli, Qubadlı, Cəbrayıl və Zəngilan rayonlarının ərazilərində ümumilikdə 2470 hektar ərazi mina və partlamamış hərbi sursatdan təmizlənmişdir. Qeyd edilən ərazilərdə aparılmış əməliyyatlar zamanı

piyada əleyhinə 40 və tank əleyhinə 116 mina, həmçinin 1487 partlamamış hərbi sursat aşkarlanaraq bu qurumun işçiləri tərəfindən zərərsizləşdirilmişdir [11]. 44 günlük müharibədən sonra 2024-cü ilin iyul ayına olan müddətdə işğaldan azad edilmiş ərazilərdə mina partlamasına qurban olanların sayı 372 nəfər olmuş, onlardan 69 nəfəri həlak olmuş, 300 nəfəri xəsarət almışdır [25].

Azərbaycan işğaldan azad edilmiş ərazilərdə tarixi-mədəni-dini abidələrin bərpasında özünün multikultural ənənələrinə sadiq qalır. Belə ki, bu gün Azərbaycanda multikulturalizm xalqın həyat tərzi olmaqla bərabər dövlət siyasətinin əsas istiqamətlərindən biri hesab edilir. Azərbaycan dövləti öz tarixi adət-ənənələrinə istinadən multikulturalizmi dövlət siyasətinin mühüm istiqamətlərindən biri kimi müəyyən etmişdir. Bunun bariz nümunəsi kimi ölkə rəhbərinin müvafiq sənədlər əsasında imzaladığı Bakı Multikulturalizm Mərkəzinin yaradılmasını və 2016-cı ilin ölkəmizdə "Multikulturalizm ili" elan olunmasını qeyd edə bilərik [12].

Prezident İlham Əliyevin 8 iyul 2021-ci il tarixində "Azərbaycanda dini qurumlara maliyyə yardımı göstərilməsi haqqında" Sərəncamına əsasən, respublikamızda qeydiyyata alınan bütün dini icmalara maliyyə yardımı ayrılmış, hal-hazıra kimi 970 dini qurum (bunlardan 933-ü İslam, 37-si isə qeyri-islam təmayüllü dini qurumlar) dövlət qeydiyyatına alınmışdır. Məlumatlara əsasən qeyd etmək olar ki, Azərbaycan Respublikası ərazisində ümumilikdə 2250 məscid, 16 kilsə və 7 sinaqoq fəaliyyətini müvəffəqiyyətlə davam etdirir. Vətən müharibəsinin dayandırılmasından az müddət keçməsinə baxmayaraq, işğaldan azad edilmiş ərazilərdə genişmiqyaslı bərpa və müasir infrastruktur quruculuğu işlərinin müvəffəqiyyətlə davam etdirilməsi bir daha təsdiq edir ki, Azərbaycan qısa müddətdə və yüksək səviyyədə bu ərazilərdə müasir bərpa və infrastruktur layihələrinin icra edilməsinə nail olacaqdır. Onu da qeyd edək ki, 28 ildən çox işğal dövründə erməni vandalları müvəqqəti nəzarətlərində olan ərazilərdəki 68 dini abidəni bütövlükdə dağıtmış və yaxud milli adət-ənənələrimizə biganəçilik etməklə dini məscidlərdə müsəlman dininə xas olmayan, ətinin belə yeyilməsi bu ölkələr tərəfindən qəbul edilməyən heyvanlar (donuz və s.) saxlamışlar. Hətta Laçın rayonunun ərazisində yerləşən dini tarixi abidələrdən biri qədim alban məbədi "Ağoğlan" monastrını saxtakarlıqla özününküləşdirmək istəkləri də olmuşdur ("Ağoğlan" monastrı hazırda əsl sahiblərinin ixtiyarındadır). Məsələn, "Alban (Qafqaz) Apostol Müstəqil kilsəsinin varisi Azərbaycan Alban-Udi Xristian Dini İcmasının sədr müavini Rafik Danakarinin verdiyi məlumata əsasən, alban məbədlərində mehrab 3, erməni kilsələrində isə 5-6 pilləkən hündürlüyündə olur" fikri ermənilərin bu istiqamətdə məqsədli fəaliyyətlərini alt-üst etmişdir. Ermənilər saxtakarlıqlara əl ataraq monastrın mehrabını daha da hündürləşdirmiş, xaç daşlarını dəyişərək divarlara erməni xaçları çəkmişlər. Lakin onlar, binanın öz konstruksiyasına əsasən tikilinin alban məbədi olduğunu aydın sezə bilməmişlər. Onu da qeyd edək ki, ermənilərin işğaldan azad edilmiş ərazilərdə belə saxtakarlıqla həyata keçirmək istədikləri faktların sayı həddən çoxdur [12]. Şuşa şəhərinin kənarında yerləşən Qazançılar kilsəsi 1868-ci ildə qədim Zərdüşt məbədi üzərində inşa olunmuşdur (1880-ci ildə tikintisi yekunlaşdırılıb). Qazançılar kilsəsi ilk dəfə Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin 1988-ci il 27 aprel tarixli 145 nömrəli qərarı ilə abidələr siyahısına daxil edilmiş, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2 avqust 2001-ci il tarixli qərarı ilə (inventar №358) dövlət qeydiyyatına alınmışdır.

Uzun müddət (28 ildən çox) ərzində işğal edilmiş ərazilərin çox hissəsinə minalar basdıraraq çirkləndirən Ermənistan üçtərəfli Bəyanatdan sonra ərazilərin bir hissəsini qısa müddətə boşaltmağa razılıq aldığı müddətdə də bu torpaqlardakı öz çirkin niyyətini dayandırmadı. Xain erməni silahlı qüvvələrinin yenə də işğaldan azad edilmiş ərazilərə basdırdığı minalar nəticəsində yüzlərlə dinc sakin, hərbçi, televiziya əməkdaşları minaya düşərək dünyasını dəyişir (ölür) və ya onlarla insan xəsarət alaraq ömürlük şikəst qalır. Odur ki, bu regionda artıq yaşayan və hələlik müvəqqəti keçmiş dədə-baba yurdlarına ziyarət etməklə gedib-gələn əhalinin, infrastruktur və yeni fəaliyyətə başlayan istehsal obyektlərinin, kənd təsərrüfatı üçün yararlı ərazilərin, strateji əhəmiyyətə malik tikili və binaların təhlükəsizliyinin təminatı məqsədi ilə həmin ərazilərin minalardan təmizlənməsi əməliyyatları davam etdirilir. Qeyd edilən ərazilər minalardan təmizləndikdən sonra dərhal quruculuq işlərinə başlanılır və abadlıq işləri aparılır.

“Doing Business” in hesabatında deyilir ki, respublikanın azad edilmiş ərazilərinin sənaye potensialı olduqca yüksəkdir. Bu ərazilərin potensialından yaxın gələcəkdə istifadənin düzgün təşkil edilməsi Azərbaycan iqtisadiyyatına böyük töhfə verəcəkdir. Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi zonasının azad edilmiş ərazilərində zəngin su ehtiyatları, faydalı qazıntılar, sənaye rekreasiya imkanları vardır. Bu ehtiyatlar həmin ərazilərin sənaye potensialının əsasını təşkil edir. Strateji cəhətdən əlverişli su anbarlarının azad edilməsi ölkənin əkin sahələrinin suvarılacaq hissəsinin çoxalmasını təmin etməklə yüz minlərlə hektar ərazilərin su ilə təminatının yaxşılaşdırılacağına imkan verəcəkdir. Burada üzümçülük, bitkiçilik, pambıqçılıq və heyvandarlıq istehsalı sahəsində böyük potensialın olduğunu işğaldan əvvəlki dövrdə bu regionda istehsal edilən məhsulun həcmindən görmək mümkündür. Belə ki, təkcə 2022-ci ildə Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonunda kənd təsərrüfatının fiziki qiymətlərlə məhsulu ümumi ölkə üzrə istehsal edilən kənd təsərrüfatı məhsulunun fiziki qiymətinin 11,2%-ni və ya 1234,3287 milyon manat həcmini təşkil etmişdir. Bu onu göstərir ki, ərazilərdən tam səmərəli istifadə edilməsi kənd təsərrüfatı məhsulunun həcminin kəskin dərəcədə atımına səbəb olacaqdır [24].

“Böyük Qayıdış”a dair I Dövlət Proqramında nəzərdə tutulan kənd, qəsəbə və şəhərlər yenidən salınır, ictimai iaşə obyektləri (məktəblər, xəstəxanalar və s.) tikilir, öz ata-baba yurdlarına qayıdan insanlar üçün dövlət planlı şəkildə yaşayış massivlərini tikərək onların istifadəsinə verir. Qeyd edək ki, uzun illər işğal altında qaldığından öz keçmiş torpaqlarına qayıdan məcburi köçkünlər bu hadisəni böyük sevinc və minnətdarlıq hissi ilə qarşılayırlar. “Böyük Qayıdış” da icra edilməsi planlaşdırılmış işlər sırasında yollar yenidən çəkilir, ərazidə infrastruktur tamamilə yenidən qurulur. Məsələn, bu ərazilərdə iki Beynəlxalq Hava Limanı (Füzuli və Zəngilan) tikilərək istifadəyə verilmiş və Laçında da bu tipli hava limanının tikintisi sürətlə icra edilir. Həmçinin plana uyğun olaraq həmin ərazilərdə 31 qəsəbənin salınmasına başlanılmışdır. “Böyük Qayıdış”a dair I Dövlət Proqramı əsasında yüzlərlə ailələr pilləli şəkildə Laçın, Zəngilan və Füzuli şəhərlərində, həmçinin bir çox kəndlərdə yaşamaq üçün geri qayıdırlar. Dövlət Proqramına əsasən növbəti 3 il ərzində bir neçə on minlərlə ailənin Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarına qayıtması planlaşdırılır. Belə ki, 2026-cı ilin sonuna kimi təxminən 140 min nəfərdən ibarət ailələrin bu iki iqtisadi zonanın rayonlarına qayıtması nəzərdə tutulur [23].

Beləliklə, bu qeyd etdiklərimiz bir daha təsdiqləyir ki, Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarında olan hər bir abidə milli-dini mənsubiyyətindən asılı olmayaraq Azərbaycan Respublikasının qədim, zəngin mədəni irsinə aid olmaqla onun ayrılmaz bir hissəsidir. Fikrimizcə, hazırda Azərbaycan dövlətinin bu ərazilərdə yerləşən mədəni, dini, tarixi və s. məqsədli abidələrin yenidən qurulması (restavrasiyası) istiqamətində bərpa və saxlama işlərini həyata keçirməsi vacib məsələlərdən biri hesab edilir. İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə mədəni, tarixi və dini abidələri bərpa etməklə, qoruyub saxlamaqla onları gələcək nəsillərə ötürmək üçün bütün zəruri işlər dövlət tərəfindən planlı şəkildə həyata keçiriləcəkdir.

Beləliklə, dünya təcrübəsi göstərir ki, müharibə və digər dağıdıcı proseslər nəticəsində tarixi, mədəni və dini abidələrə ziyan dəydiyi üçün onların sonradan bərpası və qorunub saxlanması dövlətlər tərəfindən həyata keçirilir. Bu məqsədlə də Azərbaycanda işğaldan azad edilmiş ərazilərin bərpasına xarici mütəxəssislərin dəvət edilməsi məsələsi vacib hesab edilir. Bu işlərin həyata keçirilməsində dövlət qurumları, qeyri-hökumət təşkilatları, bütünlüklə ictimaiyyətin iştirakı xüsusilə əhəmiyyətlidir.

Nəticə

Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarına (Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2021-ci il 7 iyul tarixli fərmanı) məxsus olan hər bir abidə milli-dini mənsubiyyətindən asılı olmayaraq Azərbabaycan Respublikasının qədim, zəngin mədəni irsinə aid olmaqla onun ayrılmaz bir hissəsidir. Fikrimizcə, Azərbaycan dövlətinin bu ərazilərdə yerləşən tarixi, mədəni, dini və s. məqsədli abidələrin bərpası, yenidən qurulması (restavrasiyası) və qorunub saxlanılması istiqamətində işləri həyata keçirməsi vacib məsələlərdən biri hesab edilir. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, bu ərazilər

işğaldan azad edilməsinə baxmayaraq ermənilər tərəfindən minalanmış sahələrin təmizlənməsi uzunmüddətli dövr ərzində həyata keçiriləcək. Bu işlər icra edildikdən sonra işğaldan azad edilmiş ərazilərdə tarixi, mədəni və dini abidələri bərpa etmək, qoruyub saxlamaq və onları gələcək nəsillərə ötürmək üçün bütün zəruri işlər dövlət tərəfindən planlı şəkildə həyata keçiriləcəkdir. Bu mühüm vəzifənin icra edilməsində və müvəffəqiyyətlə aparılmasında xarici ölkələrin təcrübəsinə əsaslanaraq kənar mütəxəssislərin də qeyd edilən işlərin icrasına dəvət edilməsi və iştirakı vacib şərtlərdəndir.

Dünya Mədəni İrsinin qorunması sahəsində əməkdaşlıq maddi praktik nəticələr verir: dövlətlər bu sahədə fəaliyyətin yaxşılaşdırılması üçün təcrübə, aktual problemlər, elmi inkişaf və texnologiyalar mübadiləsi və s. imkanlardan düzgün yararlanmağı əldə edirlər. Burada Azərbaycanın dünya əhəmiyyətli obyektlərinin (İçəri şəhər, Qobustan dövlət tarixi-bədii qoruğu, Şəki xan sarayı ilə birlikdə Şəkinin tarixi mərkəzi), o cümlədən UNESCO-nun dünya irsinin (19 obyektin elementləri) qeyri-maddi irs siyahısına daxil edilmiş obyektlərin bir çoxu dağıdıldığından onların bərpası və qorunması üçün xarici ölkə və tərəfdaşları tərəfindən maliyyə yardımının göstərilməsi faktı da eyni dərəcədə vacibdir.

Dünya təcrübəsi göstərir ki, müharibə və s. dağıdıcı proseslər nəticəsində ziyan dəymiş obyektlərin bərpası və qorunub saxlanması dövlətlər tərəfindən həyata keçirilir. Odur ki, Azərbaycanın işğaldan azad edilmiş ərazilərində obyektlərin bərpasına xarici mütəxəssislərin dəvət edilməsi məsələsi vacib hesab edilir. Beləliklə, ziyan dəymiş və dağıdılmış tarixi, mədəni və dini obyektlərin bərpası işlərinin həyata keçirilməsində dövlət qurumları, qeyri-hökumət təşkilatları, bütünlüklə ictimaiyyətin iştirakının təmin edilməsi zəruri şərtlərdən biridir.

ƏDƏBİYYAT

1. The Law of the Republic of Azerbaijan "On the Protection of Historical and Cultural monuments". - Baku, - April 10, 1998
2. Anholt S. Some important distinctions in place branding // Businessfordiplomaticaction.org: site. 2011-2014. URL: http: // businessfordiplomaticaction.org
3. Bobrov Yu.G.Theory of restoration of art monuments: regularities and contradictions. Dissertation for the degree of Doctor of Sciences in Economics. St. Petersburg, -1997, -p.481
4. Farelli L. Representational Techniques for Architecture / L. Farrelly, N. Crowson. - London: Fairchild Books, -2015 [Электронный ресурс] https://www.amazon.com/Basics-Architecture-01-Representational-Techniques/dp/2940373620
5. Historic Centre of Warsaw // UNESCO.-[Электронный ресурс] URL:http://whc.unesco.borg/en/list/30
6. Mikhaylovskiy E.V. Restavratsiya pamyatnikov arkhitektury [Restoration of monuments of architecture]. In: Likhachev D.S., ed. Vosstanovlenie pamyatnikov kul'tury: (Problemy restavratsii). Moscow, 1981, pp. 15-42.
7. Marek K. Rekonstruktion und Kulturgesellschaft. Stadtbildreparatur in Dresden, Frankfurt am Main und Berlin als Ausdruck der zeitgenössischen Suche nach Identität: Dissertationzur Erlangung des akademischen Grades eines Doktors der Philosop hie. –Kassel, 2009
8. Ruskin D. Seven lights of architecture / D. Ruskin; translated from English by M. Kurenna, N. Lebedeva, S. Sukhareva. - St. Petersburg: Azbuka-klastika, 2007. - 320 c.
9. The reconstruction of the Frauenkirche: the return of Dresden's landmark // Frauenkirche Dresden. [Электронный ресурс] URL: http://www.frauenkirche-dresden.de/en/reconstruction/
10. https://az.wikipedia.org/wiki/Azərbaycanda_UNESCO-nun_ümumdünya_irsi_obyektlərinin_ siyahısı
11. https://medeniyyet.az/page/news/66726/Isgaldan-azad-edilen-ne-qeder-erazi-minalardan-temizlenib.html
12. https://www.yeniazerbaycan.com/MEDIA_e60835_az.html

13. https://www.google.com/search?aqs=chrome..69i57.2989j0j4&sourceid=chrome&ie=UTF-8
14. irs.gov.az
15. https://azvision.az/news/257666/-medeni-irse-ferqli-yanasma--azerbaycan-berpa-edir,-ermenistan-ise-dagidir-.html
16. http:// governo.it (La Costituzione della Repubblica Italiana // Governo italiano: Presidenza del Consiglio dei Ministri: site.)
17. http:// italianostra. Org (Italia Nostra: Associazione Nazionale per la tutela del Patrimonio Storico, Artistico e Naturale della Nazione: official site. Roma, 2014)
18. https://cyberleninka.ru/article/n/ohrana-kulturnogo-naslediya-mezhdunarodnyy-i-rossiyskiy-opyt
19. http:// legifrance. gouv.fr (Code du patrimoine // Legifrance: le service public de la diffusion du droit: site.)
20. http:// britain4russians.net (National Trust = The British National Fund.)
21. https://arzamas.academy/materials/487
22. https://tass.ru/info/2222094
23. https://respublika-news.az/news/qarabag-ve-serqi-zengezur-heyat-axarina-dusur
24. https://az.sputniknews.ru/20220207/kak-osvobozhdenie-zemel-otrazitsya-na-ekonomike-azerbaydzhana-438897834.html
25. https://anama.gov.az/enlightenment-works

Вилаят Исмайлов
Д.э.н., проф., Азербайджанская Академия Труда и Социальных Отношений

Приоритеты восстановления, сохранения и рационального использования памятников на освобожденных от оккупации территориях

Резюме

Цель исследования: В статье рассмотрены основные методы и модели сохранения культурного наследия в практике современных государств, определены особенности законодательства и роль общественных организаций. Целью является выявление приоритетов восстановления, сохранения и рационального использования исторических, культурных и религиозных памятников на освобожденных от оккупации территориях Азербайджана и внесение предложений.

Методология исследования: в исследовательской работе использованы методы сравнительного анализа, синтеза и теоретических рассуждений.

Прикладная значимость исследования: подчеркивается важность особого внимания к значимости организации международного сотрудничества в деле сохранения культурного наследия и значимости международного законодательства в этой области. На освобожденных от оккупации территориях важно восстанавливать, сохранять исторические, культурные и религиозные памятники и передавать их будущим поколениям.

Результаты исследования: Мировой опыт показывает, что в результате войны и т. д., поврежденных разрушительных процессов восстановление и сохранение объектов, осуществляется государствами. Восстановление, сохранение поврежденных памятников на этих территориях являются важными условиями. С этой целью Азербайджан также должен эффективно использовать опыт зарубежных стран, планируя работу в указанном направлении.

Оригинальность и научная новизна исследования: Отмечается целесообразность участия иностранных специалистов в восстановлении и сохранении исторических, культурных и религиозных памятников на освобожденных от оккупации территориях Азербайджана. Отмечается целесообразность правильного использования возможностей о том, что

сотрудничество в области сохранения всемирного культурного наследия дает ощутимые практические результаты, в том числе обмен опытом, актуальными проблемами, научными разработками и технологиями для совершенствования деятельности государств в этой области и т.д.

Ключевые слова: культура, международное культурное сотрудничество, культурное наследие, сохранение культурного наследия, зарубежный опыт.

Vilayat İsmayilov
doctor of economics, prof. Azerbaijan Academy of Labor and Social Relations

Priorities for the restoration, conservation and rational use of monuments in the territories liberated from occupation

Summary

The purpose of the study: The article examines the main methods and models of preserving cultural heritage in the practice of modern states, identifies the features of legislation and the role of public organizations. The aim is to identify priorities for the restoration, preservation and rational use of historical, cultural and religious monuments in the territories of Azerbaijan liberated from occupation and to make proposals.

Research methodology: the research work uses methods of comparative analysis, synthesis and theoretical reasoning.

The applied significance of the research: The importance of special attention to the importance of organizing international cooperation in the preservation of cultural heritage and the importance of international legislation in this area is emphasized. In the territories liberated from occupation, it is important to restore, preserve historical, cultural and religious monuments and pass them on to future generations.

Research results: The author pays special attention to the importance of organizing international cooperation in the preservation of cultural heritage and the importance of international legislation in this area. Restoration and preservation of damaged monuments in these territories are important conditions. To this end, Azerbaijan should also make effective use of the experience of foreign countries, planning work in this direction.

Originality and scientific novelty of the research: The expediency of the participation of foreign specialists in the restoration and preservation of historical, cultural and religious monuments in the territories of Azerbaijan liberated from occupation is noted. It is noted that it is advisable to make proper use of the opportunities that cooperation in the field of preserving the world cultural heritage gives tangible practical results, including the exchange of experience, current problems, scientific developments and technologies to improve the activities of States in this area, etc.

Key words: culture, international cultural cooperation, cultural heritage, preservation of cultural heritage, foreign experience.